

ЗЕМЕЛЬНІ ЗЛОЧИНИ ЕКОЛОГІЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ: ВІД ДЕЛІКТІВ СТВОРЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ ДО ОПТИМАЛЬНОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ МОДЕЛІ

LAND CRIMES OF ENVIRONMENTAL NATURE: FROM THE CREATION OF DANGER INFRACTIONS TO OPTIMAL LEGISLATIVE MODEL

**Дудоров О.О., д.ю.н., професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач науково-дослідної лабораторії з проблем попередження,
припинення та розслідування злочинів територіальними органами
Національної поліції України**

Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**Мовчан Р.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса**

На підставі критичного аналізу матеріалів судової практики та з урахуванням здобутків кримінально-правової доктрини і досвіду зарубіжного законодавця з'ясовується доречність конструювання частини складів злочинів проти довкілля (а саме некваліфікованих складів земельних злочинів екологічної спрямованості) за типом деліктів створення небезпеки.

За результатами вивчення практики застосування ч. 1 ст. 239 КК України «Забруднення або псування земель» встановлено чотири варіанти позначення судами такої криміноутворювальної ознаки, як створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля, показано переваги і вади кожного з них. Доведено, що конструювання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки, не сприяючи розмежуванню злочинної і незлочинної поведінки, нерідко призводить до того, що близькі за змістом діяння, які спричиняють фактично однакові суспільно небезпечні наслідки довкіллю, в одних випадках кваліфікуються як злочин, а в інших – як адміністративне правопорушення.

Обстоюється положення про те, що під час вдосконалення відповідного національного кримінального законодавства слід виходити з необхідності комплексного врахування: 1) тенденцій сформованої судової практики; 2) позитивного зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії забрудненню або псуванню земель; 3) досвіду законодавчого конструювання інших заборон, розміщених у розділі VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля».

З урахуванням зробленого висновку про невдалість законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель (сказане стосується й інших норм про кримінальну відповідальність за «земельні» злочини екологічної спрямованості, тобто частин перших статей 239-1, 239-2, 254 КК України) висуваються пропозиції щодо його вдосконалення. Йдеться про: 1) викладення ч. 1 статті 239 КК України у новій редакції, в якій замість вживаного нині формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» має фігурувати вказівка на наслідки у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому, або істотної шкоди»; 2) доповнення ст. 239 КК України приміткою такого змісту: «У цій статті істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу».

Ключові слова: суспільно небезпечні наслідки, делікти створення небезпеки, злочини проти довкілля, земельні злочини, створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Based on the critical analysis of case law materials and taking into account the achievements of the criminal law doctrine and the experience of the foreign legislature, the appropriateness of constructing a group of environmental crime structures (namely unqualified environmental crime structures) by type of creation of danger infractions has been determined.

Based on the results of studying practice of using part 1 of Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine "Pollution or damage of land", four options for the courts to designate such crime element as a danger to life, health or environment have been established, the advantages and disadvantages of each have been demonstrated. It has been proven that constructing unqualified pollution or damage to land as a tort of danger, without facilitating the division of criminal and noncriminal behavior, often leads to the situation, when similar actions, which cause virtually the same socially harmful consequences, in some cases constitute a crime, while in other – an administrative offense.

It is argued that during the improvement of the relevant national criminal law one should take into account the need to comprehensively take into account: 1) the trends of the established case law; 2) positive foreign experience of criminal law counteraction to pollution or damage to land; 3) the experience of legislative drafting of other prohibitions, included in Section VIII of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine "Environmental Crimes".

Taking into account the conclusion that the legislative description of unqualified pollution or damage to land is unfounded (the same applies to other provisions for criminal liability for "land" crimes of environmental orientation, that is, the first parts of Articles 239-1, 239-2, 254 of the Criminal Code of Ukraine), proposals for its improvement have been elaborated. They include: 1) introduction of part 1 of Article 239 of the Criminal Code of Ukraine in the new wording in which instead of the currently used wording "creating a threat to life, health of people or the environment" consequences in the form of "slight bodily harm to one or more victims, or the moderate severity of bodily harm to one victim, or substantial harm" should be indicated; 2) Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine should be supplemented with the following text: "In this article significant harm is present, when it ten or more times exceeds the taxable minimum income of citizens, or other significant damage, caused to the environment".

Key words: socially dangerous consequences, creation of danger infractions, environmental crimes, land crimes, threats to life, human health or the environment.

У низці статей чинного Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачено відповідальність за делікти створення небезпеки (делікти поставлення у небезпеку). Сказане, серед іншого, стосується злочинів проти довкілля, передбачених частинами першими

статей 239, 239-1, 240–244, 253 КК України. Вважається, що, описуючи такі делікти (вони спричиняють об'єкту кримінально-правової охорони щонайменше організаційну шкоду), законодавець не обмежується вказівкою на певне діяння задля: а) запобігання фактичному настанню

шкідливих для суспільства наслідків (тобто йдеться про посилення превентивної ролі кримінально-правових заборон); б) уникнення формального підходу під час кримінально-правової оцінки скоєного – без урахування ступеня суспільної небезпеки, яка виникає для охоронюваних КК України відносин.

Класичним з цього приводу вважається висловлювання М.І. Панова про те, що делікти створення небезпеки порушують стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону, порушують безпечні умови їх функціонування. Конструкція деліктів актуальної небезпеки характерна і для частини складів екологічних злочинів [1, с. 260–263]. С.Б. Гавриш, обстоюючи поділ суспільно небезпечних наслідків злочину на реальні і прогностичні, називає виправданним те, що у частинах перших низки статей розділу VIII Особливої частини КК України 2001 р. «Злочини проти довкілля» умовою кримінальної відповідальності визнано «створення в результаті злочинної поведінки загрози тим чи іншим екологічним та загальносоціальним цінностям» [2, с. 315, 317].

Водночас аналіз матеріалів судової практики засвідчує, що під час встановлення вказаної криміноутворювальної ознаки правозастосовні органи зіштовхуються із серйозними проблемами, зумовленими головним чином її оцінним характером. Суди ухвалюють суперечливі рішення у кримінальних справах про злочини, склади яких описані як делікти створення небезпеки. Нерідко правозастосувачі, здійснюючи кримінально-правову кваліфікацію вчиненого у таких випадках, якраз і демонструють згаданий «формальний» підхід, якому, за задумом законодавця, використання досліджуваної конструкції і мало б запобігти. До того ж на сторінках юридичної літератури зустрічається думка якщо не про цілковиту відмову від подальшого використання цього специфічного прийому законодавчої техніки (через труднощі встановлення наявності досліджуваної конструкції, небезпеку ототожнення закінченого злочину із незакінченим посяганням тощо), то принаймні про звуження кола кримінально каранних деліктів створення небезпеки.

Наприклад, В.М. Куц, С.В. Гізімчук і В.О. Єгорова висловлюються за перетворення некваліфікованого незаконного проведення дослідів над людиною з делікту створення небезпеки у матеріальний склад злочину на тій підставі, що: 1) у відокремленні в ч. 1 ст. 142 КК України створення небезпеки для життя і здоров'я людини як суспільно небезпечного наслідку немає потреби. Адже тут не взята до уваги органічна єдність діяння і створення небезпеки для життя або здоров'я людини (така небезпека виникає в будь-якому випадку незаконного проведення дослідів над людиною); 2) конструювання ж некваліфікованого незаконного проведення дослідів над людиною не як матеріального, а як формального складу злочину не враховуватиме тенденцію до гуманізації кримінальної відповідальності, яка полягає у зменшенні кількості формальних складів [3, с. 151–152]. Вивчивши вітчизняні і зарубіжні тенденції криміналізації деліктів створення небезпеки та узагальнивши правозастосовну практику, яка свідчить про численні помилки слідчих і суддів («... практичним працівникам інколи досить важко встановити, чи була реальна загроза заподіяння шкоди, чи мала місце лише абстрактна загроза заподіяння такої шкоди...») В.І. Борисов і Г.С. Крайник зробили висновок про недоцільність подальшого збереження в ч. 1 ст. 272 КК України відповідальності за створення загрози загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків у результаті порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою [4, с. 106–109]. В.І. Осадчий, висловлюючись за уніфікацію законодавчого описання деліктів створення небезпеки, передбачених розділом XI Особливої частини КК України «Злочини проти безпеки руху та експлуатації

транспорту», робить красномовне застереження: зазначена уніфікація не позбавлена сенсу лише за наявності потреби збереження у складах транспортних злочинів таких наслідків, як «створення загрози» [5, с. 131–132].

У вітчизняній доктрині теоретичні аспекти кримінальної відповідальності за створення небезпеки висвітлювались у працях таких науковців, як М.І. Бажанов, П.С. Берзін, В.І. Борисов, Ю.Б. Бурачинська, В.К. Гришук, М.І. Панов, О.О. Пашенко, М.В. Рудковська, В.П. Тихий та інших. Створення небезпеки як ознаки складів злочинів проти довкілля досліджували С.Б. Гавриш, О.В. Головкін, М.В. Іщенко, Г.С. Крайник, Я.О. Леляк, В.В. Локтіонова, В.К. Матвійчук, І.І. Митрофанов, В.О. Навроцький, Н.В. Нетеса, Г.С. Поліщук, О.В. Сасов, О.В. Скворцова, Ю.А. Турлова, І.О. Харь, А.М. Шульга та інші. Серед іноземних науковців, котрі в своїх працях висвітлювали відповідну проблематику в аспекті кваліфікації злочинів проти довкілля, варто згадати, зокрема, О.Л. Дубовик, А.Е. Жалінського, Е.М. Жевлакова, Н.О. Лопатенко. Незважаючи на значущість і змістовність праць згаданих правознавців, у науці дотепер остаточно не вирішено питання про доречність конструювання частини складів злочинів проти довкілля за типом деліктів створення небезпеки. Своєчасність звернення до позначеної кримінально-правової проблеми посилюється у зв'язку з триваючою роботою над проектом нового КК України.

Метою статті є з'ясування (на підставі критичного аналізу матеріалів судової практики та з урахуванням здобутків кримінально-правової доктрини і досвіду зарубіжного законодавця) доцільності використання у некваліфікованих складах земельних злочинів екологічної спрямованості (на прикладі забруднення або псування земель) конструкції «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», а також висунення рекомендацій щодо вдосконалення КК України в цій частині.

Одразу зробимо термінологічне застереження: на відміну від дослідників, які вважають, що диспозиції досліджуваних кримінально-правових норм закріплюють злочини з формальним складом або є втіленням самостійного виду законодавчої конструкції, відмінної від злочинів із матеріальним складом, ми в своїх подальших міркуваннях будемо виходити з панівного (усталеного) в сучасній кримінально-правовій доктрині України підходу, який був переконливо обґрунтований М.І. Бажановим [6, с. 473–475] і згідно з яким: 1) сама по собі реальна можливість (небезпека) настання певних наслідків визнається, хоч і своєрідним (специфічним), однак все ж суспільно небезпечним наслідком закінченого злочину. Інакше кажучи, це відмінний від суспільно небезпечного діяння самостійний (відокремлений) результат поведінки людини; 2) делікти створення небезпеки належать до злочинів із матеріальним складом.

Так, Т.М. Данилюк матеріальними складами вважає як ті, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони яких кримінальний закон визнає конкретний суспільно небезпечний наслідок, так і ті, де такою ознакою визнається небезпека настання певних наслідків [7, с. 9–10]. Є.В. Фесенко і П.С. Берзін до злочинів із матеріальним складом також відносять делікти створення небезпеки, у змісті яких загроза (небезпека) реального заподіяння шкоди (настання наслідків) відокремлена від самого діяння [8, с. 121–122; 9, с. 261]. Так само розмірковує В.В. Локтіонова, яка пише, що створення небезпеки заподіяння (загроза заподіяння) фізичної або екологічної шкоди є специфічним наслідком злочину проти довкілля [10, с. 11].

Аналізуючи відповідну ознаку складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, доцільно в першу чергу звертатись до п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля», де містяться досить вдалі (хоч і небездоганні)

роз'яснення щодо наслідків злочинних посягань на довкілля. Щодо безпеки для довкілля, то в доктрині вона стосовно забруднення або псування земель трактується як загроза настання таких наслідків, як: загибель тварин (диких, домашніх), рослин; деградація земель; настання інших негативних змін біологічного, хімічного і фізичного складу земель; забруднення водних об'єктів і загибель водних біоресурсів внаслідок зливу шкідливих речовин, відходів чи інших матеріалів, привнесених у землю, тощо [11, с. 103, 104; 12, с. 84, 93].

Серед науковців безспірним визнається положення про те, що для наявності створення безпеки передусім слід з'ясувати реальність можливості спричинення шкоди відповідним відносинам у майбутньому. Так, свого часу Т.В. Церетелі з цього приводу писала, що у деліктах створення безпеки суддя не може задовольнятися констатацією однієї лише дії чи бездіяльності, охопленої складом злочину, а має встановити, що в цьому конкретному випадку справді існувала реальна можливість настання шкоди, тобто вольовий вчинок особи створив такі умови, які містять потенційну можливість реалізації вказаного у складі злочину наслідку [13, с. 68–69]. Співзвучно висловлюються М.І. Панов і В.П. Тихий, на думку яких, делікти актуальної безпеки завжди потребують доказування не тільки вчинення суспільно небезпечного, кримінально-протиправного діяння, а й наявності безпеки від цього діяння певним благам. Тут має місце нездійснена через випадкові обставини чи поведінку інших осіб можливість заподіяння шкоди [1, с. 264; 14, с. 636–637; 15, с. 11]. Н.В. Нетеса для вдосконалення згаданої вище постанови Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» запропонувала наголосити на характері відповідної безпеки: «... створення безпеки для життя та здоров'я людей, а також навколишнього природного середовища передбачає виникнення таких обставин, за яких могли настати передбачені законом шкідливі наслідки, якби вони вчасно не були перервані вжитими заходами або іншими обставинами, що не залежать від волі винної особи. При цьому загроза повинна мати характер конкретної безпеки реального заподіяння шкоди життю та здоров'ю людей або навколишньому природному середовищу» [16, с. 153].

«Потенційна безпека заподіяння шкоди життю, здоров'ю людей або довкіллю шкідливими забруднювачами ґрунтового покриву земель в разі порушення винною особою спеціальних правил поведінки з ними – це дійсна реальна безпека. Її характер, – відзначає А.М. Шульга, – свідчить про те, що через означені суспільно небезпечні діяння почалися негативні зміни в хімічному, біологічному, фізичному та інших складниках земельних ресурсів. У зв'язку з цим реальна шкода людині чи довкіллю в цілому може настати з великим ступенем імовірності. Невтручання у ланцюг подій неминуче призведе до настання фактичних наслідків у вигляді масового захворювання населення або однієї людини, смерті тощо» [17, с. 196–197]. У подібному руслі під час аналізу складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, висловлюється М.В. Іщенко. На його думку, безпека для життя, здоров'я людей або довкілля має бути реальною, що свідчить про появу такого небезпечного стану, за якого зазначені наслідки можуть настати як закономірні та необхідні, проте не настали з незалежних від винного причин. Як приклад згаданих причин правник вказує на те, що місце забруднення або псування земель віддалене від населеного пункту, забруднення сталось у населеному пункті, але в малолюдному місці, тощо [11, с. 103–104].

Аналізуючи критерії визначення реальності безпеки спричинення шкоди, В.В. Локтіонова відмічає, що в цьому разі необхідно брати до уваги такі фактори: 1) існування джерела ризику (токсичної речовини в об'єктах довкілля

або продуктах харчування, технологічного процесу, що передбачає використання шкідливих речовин, тощо); 2) присутність цього джерела ризику в шкідливій для людини чи довкілля дозі; 3) схильність населення, тваринного або рослинного світу до впливу згаданої токсичної речовини [18, с. 152–153].

Відповідно, слід погодитись з О.О. Пенязьковою, яка пише, що для інкримінування досліджуваних норм КК України потрібно збирати докази того, що внаслідок вчинення особою суспільно небезпечного діяння було створено небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, яка є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складів злочинів, передбачених у відповідних статтях КК України, та обставиною, що підлягає доказуванню (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України). При цьому у вироку слід чітко вказати, у чому виявилось створення безпеки конкретного порядку суспільних відносин, що забезпечують життя, здоров'я людини або безпечний стан довкілля [19, с. 140].

На жаль, під час застосування ч. 1 ст. 239 КК України наведені вище слушні доктринальні настанови виконуються далеко не завжди. За результатами вивчення матеріалів судової практики виділимо щонайменше чотири варіанти встановлення та описання такої криміноутворювальної ознаки, як створення безпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Варіант 1. Має рацію А.М. Шульга, на думку якого, одним із способів вирішення проблеми, що полягає у складності встановлення факту існування безпеки настання наслідків забруднення або псування земель, може бути проведення судово-екологічної експертизи, адже слідчий зобов'язаний використовувати всі наявні і дозволені законом прийоми для досягнення процесуальної мети [20, с. 28]. Через це найбільш обґрунтованим вважаємо підхід тих судів, які посилаються на висновки експертів або звіти інших фахівців (більш доречним є перший варіант), в яких прямо вказується на те, що забруднення або псування земель призвело до створення безпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля (щоправда, у загальному масиві вивчених документів кількість таких судових рішень сягає лише 15%). Звернемось до матеріалів правозастосовної практики.

До Московського районного суду м. Харкова надійшла угода про визнання винуватості з обвинувальним актом за обвинуваченням Особи-1 та Особи-2 у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України. Під час досудового розслідування за участю державних інспекторів з охорони навколишнього природного середовища Держекоінспекції у Харківській області було проведено огляд частини земельної ділянки площею 6,6683 га, під час якого здійснено відбір проб ґрунту, про що складено відповідний акт, на підставі якого здійснено лабораторне дослідження, про що складено протокол вимірювання показників складу та властивостей проб ґрунтів № 674-10-18 від 26 жовтня 2018 р. Відповідно до цього документа на забрудненій земельній ділянці встановлено перевищення фонового вмісту азоту амонійного, нітратів і нафтопродуктів. Одним із доказів наявності в діях зазначених осіб складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, став висновок судової економічної експертизи Харківського НДЕКЦ МВС України № 300 від 17 грудня 2018 р., яким підтверджено висновок спеціаліста ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського», згідно з яким вказане перевищення створило небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля [21].

Так само на висновок ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О.Н. Соколовського» № 1-04/692 від 25 липня 2014 р., яким підтверджено хімічне забруднення діями Особи-3 ґрунтів, що створило небезпеку забруднення ґрунтових вод та обмежило використання земельної ділянки для окремих видів сільськогосподарської

діяльності, послався Хмельницький міськрайонний суд Хмельницької області [22].

З'ясувавши, що Особа-4, діючи з метою економії часу та грошових коштів, а так само спрощення роботи, в порушення спеціальних правил здійснював злив відходів, які виникли внаслідок життєдіяльності свиней, на земельну ділянку, Лисичанський міський суд Луганської області констатував таке. Своїми діями Особа-4 спричинив забруднення земель відходами, що (згідно зі звітом про результати дослідження патологічного (біологічного) матеріалу Лисичанської міжрайонної державної лабораторії Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, довідкою і протоколом вимірювання показників складу та властивостей ґрунтів Держекоінспекції в Луганській області) призвело до перевищення концентрації амонію, нітратів, сульфатів, хлоридів порівняно з природним фондом на вказаній земельній ділянці, а це створило небезпеку для довкілля [23].

В одному із випадків суд вказав на те, що в результаті дій Особи-5 відбулось забруднення земель, що відповідно до акту обстеження земельної ділянки від 15 січня 2018 р., складеного спеціалістами відділу з земельних питань та будівництва Довгинцівської районної у місті ради, створило небезпеку для довкілля [24].

Варіант 2. Деякі суди, вказуючи на перевищення рівня небезпечних речовин, констатували, що таке перевищення і призвело до створення небезпеки, наявність чого обґрунтовувалось лише власним переконанням суду (37% вивчених судових рішень).

Наприклад, у вирокі Жовківського районного суду Львівської області вказується на те, що Особа-1 забруднив земельну ділянку відходами, шкідливими для життя, здоров'я людей та довкілля, створивши небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля, яка проявилась у накопиченні в ґрунті токсичних хімічних сполук, хвороботворних бактерій і паразитів, які можуть викликати спільні для людей і тварин захворювання [25].

Козятинський міськрайонний суд Вінницької області як на доказ винуватості Особи-2 послався на перевірку управління Держсанепідслужби, якою встановлено, що на території складу СВАТ «Обрій» знаходились заборонені для використання пестициди хлорорганічної групи, які є високотоксичними для людей і тварин, мають виражений ефект кумуляції (накопичення в організмі, жировій тканині). Крім того, під час руйнування складу внаслідок випадіння опадів сталось випаровування пестицидів, що призвело до забруднення атмосферного повітря і прилеглих територій земельних ділянок. Надалі можливе потрапляння пестицидів у рослини та ґрунтові води. Ділянка, яка залишилась після руйнування складу, не дезактивована; не забезпечено охорону чи вивезення цегли, просоченої випарами пестицидів, яка може бути використана населенням для подальшого будівництва і призвести до захворювання, отруєння людей чи тварин [26].

Добропільський міськрайонний суд Донецької області зазначив, що дії Особи-3 призвели до негативного антропогенного впливу господарської діяльності людини, а саме до виведення земельної ділянки з сільськогосподарського обігу, знищення родючого шару, потрапляння шкідливих речовин в атмосферу та гідросферу (підземні води), мали своїм результатом забруднення та псування земельної ділянки, що створило небезпеку для життя та здоров'я людей та довкілля (потрапляння шкідливих речовин через ґрунт в підземні водні джерела, окислювально-відновлювальні процеси та вивільнення внаслідок цього шкідливих газоподібних речовин, розвиток патогенних організмів у товщі полігону) [27].

Краснокутським районним судом Харківської області встановлено, що Особа-4 допустив викиди відходів у навколишнє середовище, що призвело до забруднення земельних ресурсів унаслідок перевищення норм гра-

нично допустимих концентрацій (далі – ГДК) і фонових значень за нітратами, сульфатами та фосфором. Дії Особи-4 кваліфіковані за ч. 1 ст. 239 КК України [28].

З'ясувавши, що Особа-5 допустив зберігання та видавання відходів у несанкціонованому місці, що призвело до забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення ГДК і фонових значень за низкою шкідливих речовин, Зміївський районний суд Харківської області зробив висновок про наявність у діях Особи-5 складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України [29].

Основною вадою такого підходу (варіант 2) є те, що, констатуючи відповідні перевищення, суди фактично жодним чином не обґрунтовують ту обставину, що в результаті цих перевищень було створено небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. З огляду на сказане заслуговує на увагу позиція тих судів, які задля додаткового обґрунтування створення небезпеки для довкілля вказують на те, у скільки разів рівень шкідливих речовин перевищив належний.

Наприклад, визнаючи Особу-1 винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, Стрийський міськрайонний суд Львівської області чітко зафіксував як елементний склад відходів, які забруднили землю, так і те, що їхній вміст перевищував встановлені норми: кадмію – в 53 рази, міді – в 169 разів, свинцю – в 381,5 разів, хрому – в 9 разів, цинку – в 4,6 рази, аномію – в 6,6 рази, хлоридів – у 120 разів, фосфору – в 5 разів [30].

Так само питання доведення факту створення небезпеки для довкілля вирішив Машівський районний суд Полтавської області, який відмітив, що в результаті дій Особи-2, по-перше, спричинено забруднення земель відходами життєдіяльності тварин (гній, сечовина і підстилкові матеріали), які небезпечні для навколишнього природного середовища та становлять загрозу для здоров'я людей, і, по-друге, створено небезпеку для довкілля, внаслідок чого показники властивостей ґрунту (амонію (обмінного) у перерахунку на азот амонійний), визначені в проміжку від 20,4 до 54,3 мг/кг, перевищують у 2,8 рази нормативний вміст (19,5 мг/кг) у ґрунті [31].

Варіант 3. Серйозніші нарікання, однак, викликає поширена судова практика банальної констатації не підтверженого жодними доказами «створення небезпеки» (35% судових рішень).

Наприклад, з'ясувавши, що Особа-1 під час здійснення у ТОВ «Бісоб» діяльності з вирощування свиней, не отримавши дозвіл на розміщення відходів, давав вказівки підлеглим працівникам про утилізацію відходів життєдіяльності свиней, шкідливих для життя, здоров'я людей і навколишнього середовища, з трьох наявних свинарників на прилеглий до них території площею 0,2504 га, яка є пасовищами, Синельниківський міськрайонний суд Дніпропетровської області обмежився констатацією того, що в результаті дій Особи-1 були забруднені відповідні землі і створена небезпека для життя, здоров'я людей і навколишнього середовища [32]. Аналогічні помилки допускали і деякі інші суди [33; 34; 35].

Варіант 4. Найбільш неприйнятними вважаємо випадки, коли створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля судами під час інкримінування ч. 1 ст. 239 КК України навіть не згадується (7% вивчених судових рішень).

Так, визнаючи Особу-2 винуватим у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, Жидачівський районний суд Львівської області обмежився вказівкою на те, що Особа-1 розмістив будівельні відходи шляхом зсипання їх на поверхневий умовно-родючий шар ґрунту площею 40 м² об'ємом 32 м³, що призвело до заповнення збитків у розмірі 46 370 грн. [36].

Встановивши, що Особа-2 розмістив будівельні відходи шляхом зсипання їх на поверхневий умовно-родючий шар ґрунту, Індустріальний районний суд

м. Дніпропетровська зазначив, що такі дії призвели до заподіяння збитків у розмірі 301 тис. 065,6 грн. [37]. Лише на матеріальні збитки забруднення або псування земель вказали Перечинський районний суд Закарпатської області [38] і Судацький міський суд АРК [39].

Нагадаємо, що за відсутності реальної загрози заподіяння шкоди для життя, здоров'я людей чи довкілля внаслідок порушення спеціальних правил вчинене має тягнути адміністративну відповідальність: у ст. 52 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) йдеться про псування і забруднення сільськогосподарських та інших земель. Вибірковий аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що до відповідальності за ст. 52 КУпАП притягувались особи, яким інкримінувалось вчинення таких діянь:

- несанкціонований скид каналізаційних стоків, який призвів до забруднення земельної ділянки площею 1215 м² [40];

- порушення приписів статей 22, 46 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» та п. 3.6. розділу 3 СанПіН «Санітарні правила та норми охорони поверхневих вод від забруднення», яке полягало в тому, що на території підприємства виявлено пляму нафтопродуктів загальною площею 100 м² поблизу природних підземних джерел, через яку потік підземної води, розбавляючи її, тече по балці Кам'янка за територію підприємства [41];

- забруднення, підтвержене тим, що у відібраних під час перевірки зразках ґрунтів виявлено перевищення ГДК і фонові концентрації за вмістом хімічних речовин [42];

- несанкціоноване розміщення сміттєзвалища, на якому знаходилось 3 млн 789 тис. 58 т побутових відходів [43];

- забруднення ґрунтів, підтвержене протоколом вимірювань показників складу і властивостей проб ґрунту, яким виявлено перевищення встановлених норм ГДК за неполярними вуглеводнями (нафтопродуктами) [44];

- забруднення ґрунту, підтвержене актом відбору проб ґрунту [45];

- забруднення земельної ділянки розміром 1,3 м x 27 м неочищеними стічними водами, які потрапляли до р. Сугоклея [46];

- забруднення земель неочищеними стічними водами в результаті їхнього переливу на ґрунт по рельєфу місцевості [47];

- забруднення земельної ділянки загальною площею 256,04 м² залишками нафтопродуктів [48].

Проаналізувавши правозастосовні матеріали за ст. 52 КУпАП і пам'ятаючи при цьому, що під час інкримінування ч. 1 ст. 239 КК у 7% випадках суди взагалі не згадували про створення небезпеки, в 35% без будь-яких обґрунтувань констатували її як логічний наслідок забруднення або псування земель, а в іншій значній частині кримінальних проваджень вказували на перевищення рівня забруднюючих речовин, мусимо зазначити, що в одних випадках як злочин, а в інших – як адміністративне правопорушення кваліфікувались, наприклад, такі дії:

Як бачимо, конструювання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки виваженому розмежуванню злочинної і незлочинної поведінки явно не сприяє. Пригадується висловлювання М.П. Яблокова про те, що редакція кримінально-правової норми, яка закріплює відповідальність за створення небезпеки, майже не залишає місця для оцінки порушення певних правил як дисциплінарного або адміністративного проступку. Тим самим створюється передумова для надмірного розширення сфери застосування кримінально-правових норм до порушників тих чи інших правил [49, с. 46]. За наведеного стану правозастосування також навряд чи варто вести мову про запобіжне значення ч. 1 ст. 239 КК України.

Задля справедливості відзначимо, що аналогічні висвітленнями вище проблеми, пов'язані із застосуванням кримінально-правових норм про делікти створення небезпеки, є традиційними. Так, на підставі вивчення слідчої та судової практики застосування закону про кримінальну відповідальність за порушення працівниками залізничного, водного або повітряного транспорту правил безпеки руху та експлуатації транспорту, а також недоброякісний ремонт транспортних засобів, якщо це не потягло тяжких наслідків (нешасні випадки з людьми, аварії тощо), а лише створило загрозу настання таких наслідків, ще в радянській юридичній літературі відзначалось, що ознаки відповідного складу злочину не завжди розуміються правильно, інколи просто ігноруються, а деяким із цих ознак надається невласливе їм значення [50, с. 54].

Цілком очевидно, що першопричиною з'ясованої вище неприпустимої ситуації, коли близькі за змістом діяння, які спричиняють фактично однакові суспільно небезпечні наслідки, в одних випадках кваліфікуються як злочин, а в інших – як адміністративне правопорушення, є оцінний характер (аморфність) передбаченої ч. 1 ст. 239 КК ознаки «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», відсутність чітких критеріїв визначення реальності настання фізичної або екологічної шкоди. Тому й не дивно, що представники кримінально-правової доктрини, які не задоволені «свавіллям» правозастосувача, ставлять питання про відмову від аналізованої криміноутворювальної ознаки щодо складу злочину «забруднення або псування земель».

Так, Г.С. Крайник висловлює думку про те, що створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля не досягає притаманного злочинам ступеня суспільної небезпеки, а тому в уточненій ч. 1 ст. 239 КК України варто закріпити мінімальним наслідком реальну шкоду у виді легких тілесних ушкоджень (незалежно від кількості потерпілих) та середньої тяжкості тілесних ушкоджень одній особі. Водночас, щоб залишити відповідальність за «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля» з метою запобігання більш тяжким наслідкам, дослідник вважає за доречне використати аналізовану конструкцію в КУпАП, створивши частини другі в тих його статтях, які присвячені псуванню і забрудненню сільськогосподарських та інших земель

Злочин, передбачений ст. 239 КК України	Адміністративне правопорушення, передбачене ст. 52 КУпАП
1. Розміщення будівельних відходів на ґрунті площею 40 м ² .	1. Забруднення земельної ділянки загальною площею 256,04 м ² залишками нафтопродуктів.
2. Забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення норм ГДК і фонових значень за нітратами, сульфатами, фосфором.	2. Забруднення ґрунтів, підтвержене протоколом вимірювань показників складу та властивостей проб ґрунту, яким виявлено перевищення встановлених норм ГДК за нафтопродуктами.
3. Розміщення відходів на території площею 0,2504 га.	3. Несанкціоноване розміщення сміттєзвалища, на якому знаходилось 3 млн 789 тис. 58 т побутових відходів.
4. Забруднення земельної ділянки гнієвмісткими стічними водами.	4. Забруднення земельної ділянки розміром 1,3 м x 27 м неочищеними стічними водами, які напряму потрапляли до р. Сугоклея.
5. Забруднення, в результаті якого відбулося просочування забруднених речовин до ґрунту.	5. Забруднення, яке призвело до виникнення плями нафтопродуктів у середній близькості до природних підземних джерел.

і засміченню лісів відходами (ст. 52 і ст. 71 КУпАП, відповідно). На користь наведеної пропозиції, на думку згаданого дослідника, вказують, зокрема: труднощі встановлення на практиці такого суспільно небезпечного наслідку, як створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля; законодавчий досвід України – в частині встановлення кримінальної відповідальності за такі необережні злочини, які спричиняють щонайменше середньої тяжкості тілесне ушкодження (наприклад, статті 128, 286 КК України) [12, с. 89–93, 192].

Інші фахівці, навпаки, наполягають на збереженні в межах ч. 1 ст. 239 КК України відповідальності за створення небезпеки. Зокрема, визнаючи наявність численних помилок у процесі застосування цієї кримінально-правової норми (на кшталт тих, які відмічались нами вище), М.В. Іщенко вважає, що вони свідчать про необхідність не декриміналізації зазначеного делікту, а вдосконалення правозастосування. «... це дасть змогу краще захистити життя, здоров'я людей, а також землі як частину довкілля від потенційних небезпек» [11, с. 104–105]. Подібним чином висловлюється В.В. Локтіонова, на думку якої, відповідні практичні труднощі не повинні слугувати підставою для відмови від аналізованої законодавчої конструкції, бо такий крок призведе до послаблення профілактичного значення кримінально-правових заборон, присвячених посяганням на довкілля [51, с. 198].

Зайвим підтвердженням складності розглядуваного питання може слугувати та обставина, що в зарубіжному кримінальному законодавстві відсутній уніфікований підхід щодо описання кримінально каранних діянь, подібних за змістом до передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України. Наприклад, парламентарії країн «групи СНД» під час формулювання відповідних норм відмовились від згадування про створення небезпеки. Як криміноутворювальні ознаки ними звичайно називаються наслідки у виді створення (настання) реальної (або навіть «значної» (істотної)) шкоди здоров'ю людей чи навколишньому природному середовищу. І лише у ст. 332 КК Казахстану злочинним визнається те псування землі, яке призвело, по-перше, до реальної шкоди здоров'ю людини і, по-друге, могло призвести до спричинення шкоди навколишньому природному середовищу (щоправда, не будь-якої шкоди, а лише великої).

Натомість подібно до вітчизняного законодавці деяких центральноєвропейських країн, країн (причому не лише європейських) італо-іберійської, німецької та «югославської» груп кримінального права конструюють відповідні норми як делікти створення небезпеки (статті 180–181 КК Австрії, ст. 289 КК Андорри, ст. 352 КК Болгарії, ст. 347 КК Гватемали, статті 360–361 КК Естонії, ст. 325 КК Іспанії, ст. 332 КК Колумбії, ст. 218 КК Македонії, ст. 365 КК Нікарагуа, ст. 181 КК Польщі, ст. 300 КК Словаччини, ст. 338 КК Словенії, ст. 280 КК Угорщини, ст. 250 КК Хорватії, ст. 181-а КК Чехії, пар. 324-а КК ФРН). Водночас, наприклад, у ст. 279 КК Португалії міститься вказівка на реальні наслідки у виді значного: а) забруднення води чи ґрунтів, або іншого зниження їхніх якостей; б) забруднення повітря за рахунок використання технічного обладнання чи інших об'єктів; в) спричинення шумового забруднення. Не про потенційне, а про реальне забруднення навколишнього природного середовища йдеться і в ст. 181 КК Туреччини, і в ст. 260 КК Сербії.

До слова, згідно з пар. 324-а КК ФРН кримінально каранам визнається будь-яке забруднення, вчинене способом, який може зашкодити здоров'ю іншої людини, тварин, рослин чи іншим предметам, що мають цінність, або водоймам, або у значному об'ємі забруднює чи іншим чином впливає на них. Доцільність використання подібного прийому викладення нормативного матеріалу (тобто конструювання складу злочину частково як делікту створення небезпеки) стала предметом жвавих дискусій

серед дослідників. Так, І.В. Попов припускає, що саме відповідальність за створення загрози забруднення природи і відсутність точних критеріїв злочинності діянь призводить до того, що в Німеччині протягом року реєструються десятки тисяч злочинів проти навколишнього природного середовища [52]. Серед останніх частка забруднення ґрунтів складає близько 10% [53, с. 166]. Інші автори, однак, не вбачають проблем у подібному описанні кримінально-правової заборони, наголошуючи на тому, що необхідною вимогою під час оцінки згаданої небезпеки повинна бути реальність та очевидність загрози заподіяння шкоди. Саме реальна загроза є відображенням майбутнього ймовірного злочинного результату. При цьому негативні наслідки не настають лише завдяки своєчасно вжитим заходам або через інші обставини, які не залежали від волі винної особи [54, с. 57; 55, с. 93].

Аналізуючи відповідну проблематику, слід відзначити, що як вітчизняні, так і зарубіжні науковці тривалий час не можуть одностайно визначитись і з відповіддю на більш глобальне питання – про доцільність описання наслідків зазначених злочинів за допомогою понять, які здебільшого ґрунтуються на судженнях правозастосовних органів.

С.Б. Гавриш з цього приводу пише, що без розроблення критеріїв формалізації оцінних понять в екологічних злочинах, визначення параметрів (масштабу, розмірів тощо) прояву і встановлення їхніх наслідків названі норми або майже не будуть застосовуватись, або слугуватимуть підставою для виправданої законом сваволі [2, с. 282]. Подібним чином висловлюється В.В. Локтіонова, зазначаючи, що в законі про кримінальну відповідальність необхідно відмовитись від використання понять, які мають занадто широкий і «розмитий» зміст, замінивши їх формально-визначеними [10, с. 11]. Натомість О.Л. Дубовик вбачає у використанні оцінних понять, за допомогою яких нерідко позначаються суспільно небезпечні наслідки екологічних злочинів, певний позитивний прогностичний ефект: при виникненні нових негативних екологічних наслідків, зокрема, в результаті появи нових технологій кримінальний закон швидко реагуватиме на ризики і загрози для довкілля і, таким чином, продемонструватиме свій профілактичний потенціал [56, с. 681].

Має рацію І.В. Лавігіна, на думку якої повністю відмовитись від використання оцінних понять під час формулювання складів екологічних злочинів неможливо [57]. Водночас ми переконані в тому, що вітчизняний кримінальний закон має рухатись в напрямі максимально можливої формалізації суспільно небезпечних наслідків злочинів проти довкілля. «У законі мають бути чітко сформульовані межі складів злочинів, аби дискреція суду, прокурора чи слідчого не поширювалась на вирішення питання про злочинність чи незлочинність діяння, прямо передбаченого законом...» [58, с. 16]. Щоправда, формалізація кримінально-правових понять, як слушно зазначається в літературі, повинна мати розумні, науково обґрунтовані межі [59, с. 113].

Розмірковуючи над варіантами вдосконалення КК України і передусім його ст. 239, вважаємо, що слід виходити з необхідності комплексного врахування:

1) тенденції сформованої судової практики, аналіз якої засвідчує, що: в 66% судових рішень, в яких робилось посилання на створення небезпеки, йшлося про «створення небезпеки для довкілля»; в інших 34% випадків суди вказували на одночасне створення небезпеки і для життя, і для здоров'я людей, і для довкілля; про створення же небезпеки лише для життя та (або) здоров'я людей не згадувалось в жодному із вивчених нами судових рішень;

2) позитивного зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії забрудненню або псуванню земель. Зокрема, на увагу заслуговує досвід:

2.1) Австрії та Латвії, в яких злочинним визнається таке забруднення земель, яке призвело до: а) небезпеки

для життя чи здоров'я великої кількості людей, або б) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу, або в) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря, або г) витрат на ліквідацію забруднення понад 50 тис. євро (статті 180–181 КК Австрії), та значної шкоди навколишньому природному середовищу, майну чи економічним інтересам, відповідно (ч. 2 ст. 102 КК Латвії). Як бачимо, незважаючи на віднесення відповідних діянь до злочинів проти навколишнього природного середовища, крім шкоди (в Австрії – також і загрози) довкіллю, парламентарії згаданих країн визнали злочинним і те забруднення земель, яке призвело до майнової шкоди. При цьому більш вдалими слід вважати австрійський досвід, адже у ст. 102 КК Латвії (як і в інших подібних нормах) відсутня примітка, в якій би розкривався зміст цієї оцінної ознаки;

2.2) країн «групи СНД», законодавці яких взагалі відмовились від вказівки на «створення загрози для життя, здоров'я людей» на користь формулювання «що спричинило шкоду здоров'ю людини або довкіллю».

Показово, що в російській юридичній літературі вказується на перспективність використання (з урахуванням високої ймовірності і часової віддаленості настання суспільно небезпечних наслідків) конструкції поставлення у небезпеку під час встановлення кримінальної відповідальності за порушення спеціальних правил безпеки [60, с. 144, 148, 154], а так само за порушення правил охорони довкілля під час господарської або іншої виробничої діяльності [61, с. 14–15]. Сказане, однак, не стосується караного за ч. 1 ст. 254 КК РФ некваліфікованого псування земель, обов'язковою ознакою якого названо заповідання шкоди здоров'ю людини або довкіллю.

Вважаємо за доцільне вказати у ч. 1 вдосконаленої ст. 239 КК України на конкретний прояв шкоди здоров'ю людини у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому». Така пропозиція, серед іншого, враховує виважений науковий підхід, згідно з яким тілесні ушкодження повністю вичерпують поняття «шкода здоров'ю» [16, с. 151–152]. Як слушно зазначається в юридичній літературі, кримінальне законодавство й особливо практика давно свідчать про необхідність конкретних визначень і вказівок на характер наслідків, точних меж кримінально-правових наслідків злочинів, якщо від них залежить ступінь суспільної небезпеки злочинного діяння [62, с. 43];

3) досвіду законодавчого конструювання інших норм, розміщених у розділі VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля». Так, загалом на схвальну оцінку заслуговує концептуальний підхід, реалізований під час позначення суспільно небезпечних наслідків як ознаки складу злочину, передбаченого ст. 246 КК України «Незаконна порубка лісу або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу»: злочинним визнається діяння, що заповділо істотну шкоду, яка (поруч з істотною шкодою навколишньому природному середовищу) формалізована в конкретному розмірі матеріальних збитків – 20 і більше неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – НМДГ). При цьому згадувана вище вказівка (поряд із завданням істотної шкоди) і на конкретну шкоду здоров'ю людини у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому» дасть змогу врахувати дещо відмінну юридичну природу злочинів, передбачених статтями 239 та 246 (як і статей 239-1, 248 та 249 КК України, в яких також вказується на матеріальну шкоду), зокрема, те, що характер забруднення або псування земель припускає значно більшу вірогідність завдання шкоди здоров'ю людини.

Як слушно відмічають О.В. Головкін та Я.О. Лесяк, загалом шкоду, що завдається злочинним забрудненням або псуванням земель, можна умовно поділити на три складники: екологічна шкода (шкода, що завдається

різними екосистемам); особиста шкода (шкода життю та здоров'ю людей); економічна шкода (шкода землі як об'єкту господарювання) [63, с. 43]. Визнаючи необхідність збереження в ч. 1 ст. 239 КК України наслідків у виді так званої екологічної шкоди, вважаємо, що вони мають бути сформульовані за допомогою вказівки на «істотну шкоду довкіллю» – як це і передбачено у статтях 246, 248 та 249 КК України, а не на «загрозу довкіллю», про яку йдеться в чинній редакції ст. 239 та деяких інших нормах, розміщених у розділі VII Особливої частини КК України. Необхідність відмови від україневуздого словополучення «що спричинило загрозу довкіллю» пояснюється такими обставинами:

1) розміщення аналізованої заборони серед норм про відповідальність за злочини проти довкілля, звідки випливає те, що довкілля виступає родовим об'єктом цієї групи злочинів, а отже, завжди зазнає шкоди при їхньому вчиненні. Це те саме, якби, наприклад, у диспозиціях норм, консолідованих у розділі X Особливої частини КК України «Злочини проти безпеки виробництва», вказувалось на «створення небезпеки для безпеки виробництва»; або в ст. 296 КК України «Хуліганство» йшлося про «створення небезпеки для громадського порядку»; або в ст. 286 КК України говорилось про порушення, які «створили небезпеку для безпеки руху транспорту». Цілком очевидно, що кожне із зазначених порушень а пріогі створює відповідну небезпеку (загрозу). Як приклад подібної зайвої вказівки пригадується хіба що ст. 258 КК України, в якій йдеться про таку мету терористичного акту, як «порушення громадської безпеки». Слід погодитись із науковцями, котрі відмічають, що додаткова вказівка на таку мету, по-перше, жодного додаткового смислового навантаження не несе, по-друге, виглядає тавтологією [64, с. 87];

2) за умови збереження формулювання «створило небезпеку для довкілля» неминуче поставатиме питання про розмежування розглядуваного злочину та правопорушення, передбаченого ст. 52 КУпАП. При цьому чимало таких адміністративних правопорушень, як було показано вище, не просто створюють реальну загрозу, а спричиняють цілком реальну шкоду довкіллю. Виходить, що до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, дії яких лише призвели до створення небезпеки довкіллю, тоді як до адміністративної – навіть якщо відповідними діями було заповдіно таку шкоду.

Зважаючи на викладені аргументи, пропонуємо у ч. 1 ст. 239 КК України вказати на «істотну шкоду довкіллю», водночас розкривши параметри такої шкоди в примітці згаданої статті. За умови реалізації такої пропозиції заповідання забрудненням або псуванням земель «неістотної» шкоди довкіллю кваліфікуватиметься за ст. 52 КУпАП.

Тут, однак, варто пригадати застереження В.К. Глістіна з приводу подібних законодавчих ініціатив. Вчений писав, що, звичайно, простіше користуватись законом, в якому чітко окреслюються наслідки, настання яких тягне кримінальну відповідальність. Проте матеріальні зміни не відіграють вирішальної ролі під час оцінки суспільної небезпеки злочину. До того ж під час конструювання кримінально-правової норми вирішується й інше завдання, а саме можливість її практичного застосування в реальних життєвих ситуаціях. У зв'язку з цим дослідник вказував на проблематичність встановлення конкретної матеріальної шкоди, наприклад, під час забруднення повітря або води шкідливими промисловими викидами [65, с. 101–102].

Вважаємо, що стосовно складів земельних злочинів екологічної спрямованості в Україні наразі наявне нормативне підґрунтя для задовільного вирішення позначеної проблеми. Маємо на увазі те, що визначення шкоди довкіллю в цьому разі має здійснюватись згідно з Методикою визначення розмірів шкоди, умовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення

природоохоронного законодавства, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища (в редакції наказу від 4 квітня 2007 р. № 149). Вивчення положень цієї Методики дозволяє стверджувати, що врахування відповідно до неї матеріальна шкода цілком може вважатись об'єктивним відображенням завданої шкоди довікіллю, адже, крім нормативної грошової оцінки та площі забрудненої земельної ділянки, вона враховує, наприклад, такі суто «екологічні» показники, як: коефіцієнт забруднення земельної ділянки, що характеризує кількість забруднюючої речовини в об'ємі забрудненої землі залежно від глибини просочування; коефіцієнт небезпечності забруднюючої речовини; коефіцієнт еколого-господарського значення земель. Під час подальшого визначення відповідних показників ураховуються: об'єм забруднюючої речовини (м³); товща земельного шару, що є розмірною одиницею для розрахунку витрат на ліквідацію забруднення залежно від глибини просочування і дорівнює 0,2 м; площа забрудненої земельної ділянки (м²); індекс поправки до витрат на ліквідацію забруднення залежно від глибини просочування забруднюючої речовини; маса забруднюючої речовини (т); відносна густина забруднюючої речовини (т/м³) тощо.

На користь викладеної пропозиції *de lege ferenda* свідчить і та обставина, що за відсутності наразі чітких нормативних критеріїв встановлення «створення небезпеки для довкілля», передбаченого ч. 1 ст. 239 КК, деякі суди вже зараз, не чекаючи реакції законодавця на розглядувану проблему, в своїх рішеннях прямо вказують на те, що загроза довікіллю полягає у заподіянні матеріальних збитків.

Наприклад, з'ясувавши, що Особа-1 в порушення спеціальних правил вчинив забруднення земельної ділянки площею 0,1882 га, Петропавлівський районний суд Дніпропетровської області вирішив, що такі дії спричинили небезпеку для довкілля, яка виразилась у заподіянні збитків, які відповідно до згаданої Методики становлять 6 126,29 грн [66].

Баштанський районний суд Миколаївської області встановив, що головний інженер КП «Міськводоканал» Особа-2 всупереч вимогам статей 10, 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», статей 42, 45 Закону України «Про охорону земель», ст. 167 ЗК України та несумлінно ставлячись до виконання своїх службових обов'язків, передбачених його посадовою інструкцією, достовірно знаючи про підняття рівня стоків у стічному каналі КП «Міськводоканал», через який здійснювався скид каналізаційних стоків м. Баштанка в р. Інгул, не вжив заходів для його очищення від замулення та запобігання розливу стоків вказаного підприємства, що спричинило забруднення земель загальною площею 195 тис. м², чим довікіллю, на думку суду, завдано шкоду, яка в грошовому еквіваленті склала 108 тис. грн [67].

Окремо хотілось б зупинитись на одному випадку із практики застосування ч. 2 ст. 239 КК України.

Так, Перечинським районним судом Закарпатської області встановлено, що Особа-1, працюючи на посаді директора ЗАТ «Перечинський ЛК», порушуючи вимоги статей 116, 125, 126 Земельного кодексу України, діючи всупереч вимогам статей 17, 33 Закону України «Про відходи» і неналежно виконуючи свої службові обов'язки, допустив незаконне складування відходів кускової деревини і тирси загальним об'ємом понад 100 м³ на земельній ділянці площею 0,1100 га, яка не була для того відведена та належить до земель сільськогосподарського призначення. Внаслідок засмічення вказаної земельної ділянки завдано шкоду в розмірі 120 тис. 780 грн, що стало підставою для визнання відповідного діяння таким, що спричинило передбачені ч. 2 ст. 239 КК України «інші тяжкі наслідки» [68].

На перший погляд із такою кваліфікацією слід погодитись. Тобто за умови внесення змін до ч. 2 ст. 239 КК України, які б «відкріпили» інші тяжкі наслідки від заги-

белі людей, згадана матеріальна шкода цілком могла б розцінюватись як інші тяжкі наслідки забруднення або псування земель. Проаналізувавши, однак, наведене судові рішення суду системно (в контексті аналізу всієї практики застосування ст. 239 КК України), схилиємось до думки про передчасність його (рішення) схвальної оцінки. Маємо на увазі те, що в інших випадках вже не за ч. 2, а за ч. 1 ст. 239 КК України кваліфікувались прояви забруднення або псування земель, які спричинили шкоду на суму: 301 тис. 065 грн [69]; 844 тис. 592,62 грн [70]; 4 млн 771 тис. 737,6 грн [71]; 272 млн 599 тис. 270 грн [72].

Як бачимо, відповідній судовій практиці явно бракує однаковості, що призводить до неприпустимих ситуацій, коли, наприклад, забруднення або псування земель, яким було завдано матеріальну шкоду на суму 120 тис. 780 грн, кваліфікується за ч. 2 ст. 239 КК України як таке, що спричинило інші тяжкі наслідки, а аналогічні діяння, наслідком яких стало завдання шкоди на суму в 3, 8, 45 і навіть в 2 700 (!) разів більшу за попередню, – за ч. 1 ст. 239 КК України як некваліфіковане забруднення або псування земель. Вважаємо, що наведені положення зайвий раз сигналізують про доречність формалізації закріплених у ст. 239 КК України показників шкоди.

Стосовно конкретного розміру матеріальних збитків, які в цьому разі повинні визнаватись «істотною шкодою», то він, вочевидь, мав би бути визначений вузькопрофільними спеціалістами на підставі проведення відповідних досліджень. Однак поки що на проведення таких досліджень розраховувати не доводиться. Тому в аналогічній ситуації, задля уникнення доволі частої показника передбаченої ст. 246 КК України істотної шкоди, один із авторів цієї статті разом з Є.О. Письменським свого часу пропонував враховувати існуючі реалії правозастосування, включаючи те, що розмір шкоди, розцінюваний правозастосувачами як свідчення її істотності з погляду кваліфікації за ст. 246 КК України, у середньому складає 7–10 тис. грн. [73, с. 85–87].

За результатами вивчення практики застосування ст. 239 КК України встановлено, що середній розмір матеріальних збитків кримінально караного забруднення або псування земель складає близько 125 тис. грн. Утім, до цього показника потрібно ставитися досить обережно, оскільки:

1) хоч він був визначений без урахування тих проявів забруднення або псування земель, які призвели до багатомільйонних збитків (в одному з випадків такий розмір сягнув 279 млн 305 тис. грн) і були кваліфіковані за ч. 2 ст. 239 КК України, його «середність» значною мірою була викривлена за рахунок 5–6 випадків, в яких розмір збитків склав від 281 тис. до 981 тис. грн. Без урахування ж цих нетипово високих показників середній розмір збитків вже становить «лише» близько 78 тис. грн (найменший показник – 6 126 грн., найбільший – 133 тис. грн);

2) на відміну від ст. 246 КК України, у ч. 1 ст. 239 КК України відсутня вказівка на істотну шкоду. Вочевидь, лише цією обставиною і можна пояснити той факт, що у більш ніж 50% проаналізованих кримінальних проваджень, в яких (можна припустити) розмір збитків складав значно менші розміри, суди просто не згадували про них, що знову ж таки ставить під сумнів об'єктивність зазначеного кількісного показника;

3) відповідний показник був обчислений у гривнях, а не в НМДГ, що не дозволяє повною мірою врахувати факт його щорічного збільшення.

Зважаючи на вказані обставини, робимо висновок про те, що під час обґрунтування відповідного показника повинні враховуватися не лише згадані реалії правозастосування, а й останні тенденції законотворчості. Так, на увагу заслуговує те, що:

– по-перше, усвідомлюючи очевидну завищеність встановлених у 2018 р. показників істотної шкоди і тяжких наслідків незаконної порубки лісу (2 тис. і 5 тис. НМДГ,

відповідно), а також визнаючи, з одного боку, критичний стан вітчизняного лісового фонду, а з іншого, неефективність кримінально-правової протидії відповідним суспільно небезпечним проявам, народні депутати України під час вдосконалення ст. 246 КК України зупинилися на значно нижчих, порівняно з передбаченими, наприклад, у ст. 248 КК України (250 і більше НМДГ), показниках істотної шкоди та тяжких наслідків (20 і 60 і більше НМДГ, відповідно).

Утім, визнаючи злободенність проблеми незаконної порубки лісу, дозволимо собі припустити, що проблема охорони земель в Україні є не менш актуальною, а відповідність значної уваги до неї пояснюється лише тим, що родючих земель в Україні більше (поки що), ніж лісів, а ґрунтова маса не відправляється за кордон. З огляду на сказане, вважаємо, що під час вдосконалення ст. 239 КК України за основу мають бути взяті ті самі орієнтири, що й під час удосконалення ст. 246 КК України;

– по-друге, слід враховувати і положення ст. 239-1 КК України, в якій показник кваліфікуючої ознаки у виді «матеріальної шкоди у великому розмірі» визначений на рівні 100 і більше НМДГ. За таких умов стає очевидним, що відповідний показник «істотної шкоди» як криміноутворювальної ознаки, який, на нашу думку, у статтях 239 та 239-1 КК України слід уніфікувати, має бути значно нижчим від вказаного показника, з яким пов'язується диференціація кримінальної відповідальності;

– по-третє, зважаючи на закріплення конституційного імперативу щодо визнання саме землі (навіть не лісу, повітря, надр тощо) основним національним багатством України, а також на визнання багатьма фахівцями фактично «непоновлюваність» земельних ресурсів (знову ж, на відміну, скажімо, від лісів, тваринного чи рослинного світу), пропонуємо зменшити цей показник до 10 НМДГ.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про безпідставність законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і про зумовлену цим необхідність: по-перше, викладення ч. 1 ст. 239 КК України у новій редакції, в якій замість вживаного нині формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» має фігурувати

вказівка на наслідки у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому, або істотної шкоди»; по-друге, доповнення ст. 239 КК України приміткою такого змісту: «У цій статті істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу».

Викладені пропозиції *de lege ferenda* стосуються й інших норм про кримінальну відповідальність за земельні злочини екологічної спрямованості (статті 239-1, 239-2, 254 КК України) притому, що питання оптимізації кола і змісту кримінально-правових заборон, присвячених злочинам у сфері земельних відносин, є темою окремої розмови.

Визначаючи напрями подальших наукових розвідок, зауважимо, що автори цих рядків усвідомлюють всю складність і неоднозначність проблеми оптимізації законодавчої регламентації нормативної підстави кримінальної відповідальності за делікти створення небезпеки. Хоч нам і вдалось підтвердити слушність наукової гіпотези про доцільність обмеження сфери застосування законодавчої конструкції створення небезпеки щодо частини складів злочинів проти довкілля, очевидно, що цей підхід не може вважатись універсальним, щоб бути беззаперечно прийнятним для легального описання кримінально-карних діянь інших видів (проти життя та здоров'я особи, громадської безпеки, безпеки руху та експлуатації транспорту, безпеки виробництва, здоров'я населення тощо). Так, велими перспективно видається доктринальна пропозиція запровадити самостійну кримінальну відповідальність за створення небезпеки для життя або здоров'я особи [74, с. 273]. Зрозуміло і те, що кваліфікована відповідь на питання про доцільність конструювання складів тих чи інших кримінальних правопорушень як деліктів створення небезпеки може бути отримана лише за результатами самостійних наукових досліджень, під час яких, серед іншого, має з'ясуватись, наскільки успішно застосовується на практиці відповідна законодавча конструкція, відображаючи життєві реалії, що потребують кримінально-правової оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панов М.І. Вибрані наукові праці з проблем правознавства / передм. В.П. Тихого. Київ : Ін Юре, 2010. 812 с.
2. Гавриш С.Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні : проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 635 с.
3. Куц В.М., Гзімчук С.В., Єгорова В.О. Кримінальна відповідальність за незаконне проведення дослідів над людиною : монографія. Харків : Юрайт, 2012. 304 с.
4. Борисов В.І., Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : монографія. Харків : Юрайт, 2012. 296 с.
5. Осадчий В.І. Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту : монографія. Київ : Вид-во Європейського ун-ту, 2011. 151 с.
6. Бажанов М.И. Избранные труды / сост. : В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна, Е.В. Шевченко; отв. ред. В.Я. Тацкий. Харьков : Право, 2012. 1244 с.
7. Данилюк Т.М. Теоретико-прикладні проблеми встановлення моменту закінчення злочину : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2009. 18 с.
8. Фесенко Є.В. Злочини проти здоров'я населення та системи заходів з його охорони : монографія. Київ: Атіка, 2004. 280 с.
9. Берзін В.П. Злочинні наслідки : поняття, основні різновиди, кримінально-правове значення : монографія. Київ : Дакор, 2009. 736 с.
10. Локтіонова В.В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 20 с.
11. Іщенко М.В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 102–105.
12. Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.
13. Церетели Т.В. Причинная связь в уголовном прав. Москва : Госюриздат, 1963. 382 с.
14. Тихий В.П. Вибрані праці з конституційного і кримінального права / передм. В.Я. Тація. Харків : Право, 2017. 848 с.
15. Тихий В.П. Відповідальність за злочини проти безпеки людини. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2016* : збірник наукових праць / відп. ред. д-р юрид. наук, проф. О.В. Козаченко. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 5–13.
16. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія. Харків : Право, 2013. 304 с.
17. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні : теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 525 с.
18. Локтіонова В.В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 258 с.
19. Пенязькова О.О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 291 с.
20. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земель від забруднення або псування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2004. 206 с.

21. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 25 січня 2019 р. у справі № 643/17/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80851817> (дата звернення: 28.01.2020).
22. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879> (дата звернення: 28.01.2020).
23. Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 5 жовтня 2018 р. у справі № 423/7600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76951237> (дата звернення: 28.01.2020).
24. Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 30 березня 2018 р. у справі № 211/655/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73090328> (дата звернення: 28.01.2020).
25. Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 13 червня 2019 р. у справі № 444/1434/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82385462> (дата звернення: 28.01.2020).
26. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 21 січня 2014 р. у справі № 133/4111/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36785690> (дата звернення: 28.01.2020).
27. Ухвала Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 3 червня 2019 р. у справі № 227/1330/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82298365> (дата звернення: 28.01.2020).
28. Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19 липня 2012 р. у справі № 2022/825/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25317247> (дата звернення: 28.01.2020).
29. Ухвала Зміївського районного суду Харківської області від 15 серпня 2016 р. у справі № 621/2400/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59686517> (дата звернення: 28.01.2020).
30. Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 17 лютого 2015 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43131056> (дата звернення: 28.01.2020).
31. Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509> (дата звернення: 28.01.2020).
32. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 січня 2013 р. у справі № 437/5944/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45908925> (дата звернення: 28.01.2020).
33. Вирок Краснодонського міськрайонного суду Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013> (дата звернення: 28.01.2020).
34. Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452> (дата звернення: 28.01.2020).
35. Ухвала Ленінського районного суду м. Кіровограда від 10 вересня 2014 р. у справі № 405/7649/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48377322> (дата звернення: 28.01.2020).
36. Вирок Жидачівського районного суду Львівської області від 14 квітня 2014 р. у справі № 443/611/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38351964> (дата звернення: 28.01.2020).
37. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 12 липня 2013 р. у справі № 202/27414/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32611827> (дата звернення: 28.01.2020).
38. Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 24 квітня 2014 р. у справі № 304/311/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38463071> (дата звернення: 28.01.2020).
39. Вирок Судацького міського суду АРК від 12 вересня 2012 р. у справі № 120/1731/12 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25987749> (дата звернення: 28.01.2020).
40. Рішення Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 11 січня 2018 р. у справі № 390/1990/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71775969> (дата звернення: 28.01.2020).
41. Постанова Лисичанського міського суду Луганської області від 6 серпня 2013 р. у справі № 415/4215/13-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32899004> (дата звернення: 28.01.2020).
42. Постанова Одеського апеляційного адміністративного суду від 21 квітня 2016 р. у справі № 654/4145/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57457677> (дата звернення: 28.01.2020).
43. Постанова Ленінського районного суду м. Кіровограда від 10 вересня 2012 р. у справі № 1111/5529/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25962010> (дата звернення: 28.01.2020).
44. Постанова Шевченківського районного суду м. Львова від 26 травня 2014 р. у справі № 466/253/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39068473> (дата звернення: 28.01.2020).
45. Постанова Корольовського районного суду м. Житомира від 27 січня 2015 р. у справі № 296/5995/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42727846> (дата звернення: 28.01.2020).
46. Постанова Дніпропетровського апеляційного суду від 5 квітня 2018 р. у справі № 390/1989/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73248151> (дата звернення: 28.01.2020).
47. Постанова Бахчисарайського районного суду АРК від 27 липня 2012 р. у справі № 103/2798/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26788006> (дата звернення: 28.01.2020).
48. Постанова Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 27 серпня 2012 р. у справі № 0301/2716/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25783973> (дата звернення: 28.01.2020).
49. Яблоков Н.П. Общее понятие, система и классификация преступлений, связанных с нарушениями правил охраны труда и техники безопасности. *Вестник Московского ун-та. Серия 11. Право*. 1960. № 2. С. 41–51.
50. Эйсман А.А., Коровина Н.А. Угроза наступления тяжких последствий и ее доказывание по делам о нарушениях правил безопасности движения на транспорте. *Вопросы борьбы с преступностью*. 1983. Вып. 42. С. 54–61.
51. Локтіонова В.В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження) : монографія. Кременчук : Видавель «ПП Щербатих О.В.», 2011. 256 с.
52. Попов И.В. Ответственность за преступления против природной среды по законодательству ФРГ. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2012. № 10. URL: <http://research-journal.org/law/otvetstvennost-za-prestupleniya-protiv-prirodnoj-sredy-po-zakonodatelstvu-frg> (дата звернення: 28.01.2020).
53. Хюпер Райнер-Йорг. Применение экологического права в Германии. В кн. : Экологическая преступность в Европе / составители: Франсуа Комт, Людвиг Кремер; отв. ред. О.Л. Дубовик; перевод на русский язык. Москва : Издательский Дом «Городец», 2010. С. 163–171.
54. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : монографія / О.В. Мельник, Г.С. Поліщук, Ю.О. Левченко. Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. 178 с.
55. Турлова Ю. Кримінально-правова охорона довкілля у законодавстві країн Європейського Союзу. *Jurnalul juridic national : teorie și practică*. 2016. № 1. Ч. 2. С. 92–95.
56. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики : сборник очерков / под ред. В.В. Лунеева. Москва : Изд-во Юрайт, 2010. 779 с.
57. Лавыгина И.В. Экологические преступления : уголовно-правовая характеристика и проблемы ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Иркутск, 2003. 188 с.
58. Азаров Д.С. Розуміння суспільної небезпеки злочину (за результатами соціологічного експерименту). *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2019. Т. 3. С. 3–18.
59. Козаченко И.Я. Язык – душа и совесть уголовного закона. *Правоведение*. 2003. № 1. С. 109–115.

60. Полупан Г.Ю. Уголовная ответственность за создание опасности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2013. 178 с.
61. Тимошенко Ю.А. Конструирование уголовно-правовых норм об ответственности за экологические преступления : проблемы теории и практики : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.08. Москва, 2019. 536 с.
62. Ковалев М.И. Общественно опасные последствия преступления и диспозиция уголовного закона. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 38–43.
63. Головкин О.В., Леляк Я.О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 38–44.
64. Сафаров Х.С. Терроризм: проблемы законодательного закрепления и квалификации (на материалах Республики Таджикистан и стран СНГ) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Москва-Душанбе, 2005. 157 с.
65. Глистин В.К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений). Ленинград : Изд-во Ленинград. Ун-та, 1979. 127 с.
66. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 жовтня 2013 р. у справі № 188/2066/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35760177> (дата звернення: 28.01.2020).
67. Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089> (дата звернення: 28.01.2020).
68. Постанова Перечинського районного суду Закарпатської області від 26 січня 2011 р. у справі № 1-5/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13554675> (дата звернення: 28.01.2020).
69. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 12 липня 2013 р. у справі № 202/27414/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32611827> (дата звернення: 28.01.2020).
70. Вирок Краснодонського міськрайонного суду Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013> (дата звернення: 28.01.2020).
71. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879> (дата звернення: 28.01.2020).
72. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 25 січня 2019 р. у справі № 643/17/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80851817> (дата звернення: 28.01.2020).
73. Дудоров О.О., Письменський Є.О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : практ. пос. Северодонецьк : ПВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2017. 213 с.
74. Бабий Н.А. Учение о структуре и составе преступления : монография. В 2 кн. Кн. II. Элементы, признаки и виды составов преступлений. Москва : Юрлитинформ, 2019. 416 с.